Artikel för Forskning och framsteg 2/2000

När Ölands södra udde hamnade på världskartan

av Rune Edberg

För Medelhavsvärldens människor låg Östersjöområdet länge bortom de trakter där den kända världen slutade. Men vid 1100-talets mitt satt den arabiske forskaren Mohammed al-Idrisi på Sicilien och arbetade på en ny världsgeografi, och han gick grundligt tillväga. Han frågade ut sjöfolk och sände ut forskningsresande för att skaffa upplysningar och fylla de vita fläckarna på dåtidens kartor. På så sätt kartlades också Skandinaviens, Finlands och Baltikums kuster för första gången.

Palermo på Sicilien, en plats som i dag är mest beryktad som maffianäste, var för 850 år sedan något av en Europas kulturhuvudstad och en smältdegel mellan kristet och muslimskt.

Sicilien, en bra bit av det italienska fastlandet och av Nordafrika styrdes då från Palermo av den kristne kungen Roger II, son till hertig Robert, en ättling av danska vikingar från Normandie. Robert hade 1072 erövrat Sicilien från muslimerna. Av den ene av de två konkurrerande påvarna hade han 1130 upphöjts till ”kung av Sicilien”.

Roger brukar beskrivas som en stor begåvning, inte bara politiskt och militärt. Han hade också vetenskapliga ambitioner och i sin tjänst tog han tidens främsta hjärnor vilka ofta var muslimska araber eller östkristna bysantinare.

Bland det som bevarats till eftervärlden från denna tankesmedja är den så kallade kitab Rudjer, Rogers bok, eller med dess fullständiga namn Nuzhat al-Mushtaq fi khtiraq al-Afaq, ungefär ”Boken om behagliga resor till avlägsna länder”. Den var redigerad av den arabiske lärde Abu Abdallah Mohammad ibn Mohammad ibn Abdallah ibn

Idris al-Sharif. Denne man, vanligen kort och gott kallad Mohammad al-Idrisi eller bara Idrisi, var född i Ceuta (i nuvarande spanska Marocko) 1100. Han var utbildad i Cordoba i Spanien (då huvudstad och lärdomscentrum i det omajjadiska kalifatet) och mycket vittberest. Han verkade vid hovet i Palermo från omkring 1135 till sin död omkring 1165, och skrev där också en bok om medicinalväxter och zoologi.

Kung Roger gav Idrisi i uppdrag att utarbeta en världskarta med åtföljande beskrivning. I praktiken gjordes arbetet troligen av en kommission under Idrisis ledning. Resultatet, den största geografi som dittills sammanställts, förelåg klart 1154. Själva kartan utfördes som en gravyr på en silverplåt, ungefär 3 1/2 x 1 1/2 m stor. Men redan efter sex år, 1160, stals plåten i samband med ett upplopp och smältes ner. Men teckningarna som varit förlaga till plåten fanns lyckligtvis i behåll tillsammans med textdelen till verket, som var uppdelat i 70 avsnitt. Det fanns också en cirkelrund översiktskarta.

Men också detta originalmaterial försvann dessvärre snart, och kartverket har fått rekonstrueras med ledning av de sju mer eller mindre fullständiga avskrifter som överlevt. Kvar finns också några manuskript med en kortare version av verket, ”lilla Idrisi”.

Idrisis geografi grep tillbaka på en lång tradition. De äldsta grekiska kartograferna, på 500-talet f Kr, framställde som regel världen i cirkelform med Europa och Afrika som lika stora halvor av en rund skiva, flytande i en ocean. Långresenärer och historiker som Herodotos, på 400-talet f Kr, kom senare att kritisera föreställningen om att det fanns hav i alla riktningar och påvisade att kontinenterna är olika stora.

Den som betydde mest för kännedomen i Medelhavsvärlden om att Norden alls existerade var Pytheas, en grek från Marseille, som omkring hundra år efter Herodotos gjorde en djärv resa till en plats han kallade Thule, troligen Island, och sedan in i Östersjön. I dessa trakter var

halva året natt och halva dag. Havet utanför var täckt med is, rapporterade han.

Den förste grekiske geograf som helt bröt med idén om den skivformade världen med dess symmetriska landmassor var Ptolemaios, som verkade i Alexandria på 100-talet e Kr. Ptolemaios världskartor, som gick så långt norrut som till 63:e breddgraden (i höjd med Östersund) var kända i den arabiska lärda världen där de också översattes och bearbetades (i det obskuranta, kristna Västeuropa publicerades Ptolemaios verk först på 1400-talet, men det är en annan historia). I Idrisis världsbild var således jorden inte platt utan rund – däremot föreställde han sig den inte som roterande runt solen, utan snarare som om den vilade stabilt i rymden, som gulan i ägget.

Uppmuntrad av kung Roger nöjde sig Idrisi inte med att sammanställa uppgifter ur Ptolemaios och äldre källor. Under 700-talet, 800-talet och 900-talet hade araberna trängt långt bort i Afrika och Asien och skaffat fram ny geografisk kunskap, som Idrisi nu sammanfattade. Han samlade också in information från seglingsbeskrivningar och intervjuade diplomater, korsfarare, pilgrimer och köpmän. Han lät också skicka ut lärda män och tecknare för att samla geografiska, kulturella, kommersiella och etnologiska uppgifter. Slutresultatet blev därför detaljrikare än någonsin tidigare.

Beskrivningen av Östersjöområdet finns i fyra av de sju bevarande handskrifterna av Rogers bok. Två av dessa bevaras i Paris, en i Oxford och en i S:t Petersburg. Den ena Parishandskriften anses mest tillförlitlig med ett större antal ortnamn är någon annan av handskrifterna, men å andra sidan finns det en del namn i de andra handskrifterna, och i ”lilla Idrisi”, som inte finns på Pariskartan.

Idrisis framställning av Skandinavien är långtifrån korrekt när det gäller form och läge. Liksom sina föregångare bland geograferna uppfattar han Östersjöns sträckning som öst-västlig. De olika kustavsnittens lägen är heller

inte riktigt återgivna i förhållande till varandra, och det kom för övrigt dröja till 1500-talet innan de första något så när topografiskt riktiga kartverken över Skandinavien såg dagens ljus. Men den svenske ortnamnsforskaren Rickard Ekblom har genom att ”räta upp” Idrisis karta kunnat visa att den trots dessa brister demonstrerar en förbluffande kännedom om många enskildheter.

Ett problem med Idrisis verk är att många av ortnamnen, som är skrivna på arabiska, efter många kopieringar är svårtolkade och att forskarna därför ständigt måste tillgripa lärda gissningar.

Vissa namn är tack och lov ändå fullständigt entydiga. Dit hör Kalmar och Siktun, som av alla forskare identifieras med dagens Kalmar i Småland och Sigtuna i Uppland. Båda städernas namn är för övrigt kända från runstenar, som är något äldre än Idrisis karta och från 1000- 1100- och 1200-talsförfattare som Adam av Bremen, Saxo Grammaticus, Snorre Sturlason och andra. Men Idrisi eller senare avskrivare har förväxlat städernas läge med varandra, Sigtuna ligger på Kalmars plats och vice versa. Och ortnamnet Kotelw, vilket måste tydas Göta älv, återfinns nära Kalmar (dvs Sigtuna), vilket ju är helt tokigt. Den plats där Idrisi placerar Göta älv tycks snarare vara Mälarens (eller kanske Dalälvens) utlopp i Östersjön. En stad Kotelw finns också på kartan och kan syfta på Kongahälla i dåvarande norska Bohuslän, som var en betydande plats under 1100-talet.

I texten beskrivs platserna kortfattat, till exempel är Lundunia (Lund) ”stor och välbyggd”, Sigtuna ”en vacker stad” medan Anhu (Åbo) och Kalmar visserligen är ”stora” men ofta drabbade av livsmedelsbrist på grund av det alltid regnar (snöar?) i de öde trakter där de ligger.

Andra nordiska ortnamn, som mer eller mindre säkert kan identifieras är Zuweda (Sverige), Darmarga (Danmark), Norbega (Norge), Islanda (Island), Tabast (Tavastland), Osyu (Oslo), Fimark (Finnmark) Guzta (Ystad), Howwa (Köpenhamn). Turdira (Tønder), och Horsanet (Horsens). I en

handskrift finns en plats Ubzara, vilket namn eventuellt kan uttydas som (gamla) Uppsala.

Viktiga hållpunkter för navigationen som Kada (Skagen), och Lands uder (Ölands södra udde) redovisas också vilket forskningen tolkar som att Idrisi fått uppgifterna av sjöfarare, som varit bekanta med farvattnen.

Mitt i Östersjön ligger ögruppen Amazunyus, som i väster befolkas enbart av män och i öster enbart av kvinnor. Enligt Idrisi far männen varje vår i båtar till kvinnornas öar, har samlag med dem, stannar en månad och far sedan tillbaka.

Enligt Ekblom handlar det om Åland, i vars skärgård det länge funnits öar dit kvinnorna traditionellt fört djuren på bete, ett slags fäbodssystem. Männen stannade hemma och skötte fiske och åkerbruk. Sydeuropéer och araber som Idrisi var visserligen väl bekanta med olika typer av betesvandringar men då var det alltid männen som var herdar medan kvinnorna stannade i byn, och det motsatta könsrollsmönstret kan, enligt Ekblom, ha varit obegripligt för dem och gjort att Åland förknippats med de gamla klassiska myterna om de kvinnliga, krigiska amasonerna.

Tydningen av namnen på Idrisis karta är ett källkritiskt pussel av svåraste slag, och olika forskare har i en hel del fall kommit till radikalt olika slutsatser. Detta är en av anledningarna till att verket kommit att spela en mycket blygsam roll i nordisk medeltidsforskning.

Men även om oklarheterna är många och ortnamnen inte sällan är svårtolkade eller förväxlade vittnar Idrisis verk om det dynamiska 1100-talet, då den kända världen snabbt krympte. Från Medelhavets perspektiv började de faktiska konturerna av det nyligen kristnade Skandinavien träda fram och ersätta äldre idéer om ett skrämmande snö- och isrike vid jordens yttersta rand, befolkat av fantasimänniskor.

RE/3 oktober 1999